

CRNA GORA I MILOVAN ĐILAS

Borislav Jovanović

The centenary of the birth of Milovan Đilas as well as the 80th anniversary of the July 13 Uprising is the appropriate time for the state of Montenegro to finally determine its position regarding the person and work of Đilas. It is time to break with our traditional hesitations, stereotypes and abashment regarding personalities who, controversial or not, were important and loyal participants in Montenegro's historical destiny, and its overall heritage.

*Povijest neke porodice može odslikati i dušu neke zemlje...
...Jedino u zvijezdama, za vedrih noći, ima radosti i slobode – srce se ohrabri gledajući na njih...*

(Citati iz romana *Besudna zemlja*, iz prvog poglavlja *Krv i topovi*. Prvi citat je i prva rečenica u ovom romanu)

Prvo što treba reći, a ponoviti od strane ovog autora, povodom ove teme, jeste da Crnogorci nijesu deca komunizma, ponajmanje bilo čija drugo, već su deca svoje istorijske Golgote. U svom razvoju oni su imali monolitan, kako plemenski tako i narodski, državotvorni i nacionalni rodoslov. U tome nije bilo

nikakvih prelaznih perioda, nikakvih konfabulacija, dvostepenih stabala ili grana. Kao što ni sa postepenim preuzimanjem pravoslavlja nijesu izgubili svoj etnički zigurat i njegovu vertikalu. Svoju prirodnu genezu, odnosno, etnogenezu. Svoju posebnost kao i svi drugi južnoslovenski narodi. Kod crnogorskog narodonosnog i nacionalnog subjektiviteta ta mapa puta bila je prepoznatljivija, nedvojbeno, istorijska paradigma.

To što je Milovan Đilas napisao u svom tekstu *O crnogorskom nacionalnom pitanju* jedne majske zore 1945. godine ne može se shvatati kao potpuno negiranje crnogorske nacije, kako se može čuti i od njenih branitelja. O tome najbolje govori satanizacija Milovana Đilasa od onih koji ga javno prisvajaju a misle o njemu i onome što je bio njegov stav o crnogorskoj naciji, isto što su oduvijek mislili.

P o s e b n o s t Crnogoraca o kojoj Đilas govori ima, naime, mnogo širi, izvorni, đilasovski kontekst. Kako u povijesnom, državnom, tako i kulturološkom, suštinskom, realitetu. Greška koja se odnosi na etničku genezu Crnogoraca u Đilasovoj teoriji crnogorske nacije nije toliko otežavajuća okolnost. Ali, taj alternativni sud, to donekle izvagano, upodobljeno, dijagonalno, čitanje crnogorske autonomne postojanosti ne umanjuje autorovo nedvosmisleno ubjeđenje da Crnogorci jesu nacija. S njegovim umanjenikom ili bez njega. S njegovom greškom ili bez nje. Taj spis je više od običnog spisa.

Dvosmisleno – nedvosmisleno

Đilas, *zapravo*, kaže, i insistira na tome, da „putevi razvitka ka naciji bili su kod jedne (u Srbiji) i kod druge (u Crnoj Gori) različiti. Jedni su bili raja a drugi slobodni seljaci. To je ishodilo u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost...“ „Silom se“, odnosno, kako Đilas eksplicitno kaže, h e g e m o n i j o m , „ne može brisati crnogorska individualnost“. U svojim *Tezama*

o nacionalnom pitanju iz 1941. godine Đilas je nedvosmisleno konstatovao da proces konstituisanja crnogorske nacije završen je krajem 19. i početkom 20. vijeka.

Govoreći o Podgoričkoj skupštini 30. oktobra 1945. Milovan Đilas je rekao: „Vladavina kralja Nikole nije oborena radi onoga čega je narod htio da bude oborena. Radi demokratije za narod i ujedinjenje sa Srbijom na osnovu pune ravnopravnosti. To se dogodilo radi podjarmljivanja crnogorskog naroda, radi ostvarenja takozvane velikosrpske hegemonije – to jest pljačkaške i nasilničke vladavine... Mi Crnogorci znamo naš put... U ime budućnosti Crnogorskog naroda, u ime naše slave i prošlosti, u ime naše časti i junaštva, u ime naše ljubavi prema plemenitom i ljudskom.“

U povijesnom kontekstu, bolje je za Crnu Goru u datom trenutku bilo i sa ovom nego bez ovakve definicije njenog sudbinskog pitanja. Imajući u vidu da je u tom trenutku i formalna pobjeda nad fašizmom bila završena i, naravno, činjenicu da to što je Milovan Đilas tada dijagnostikovao kao idiom crnogorske nacionalne posebnosti ima veliku primjesu zvaničnog [pro]glasa, jer nije dolazilo od bilo kog autoriteta. I to je imalo velikog odjeka u tadašnjem još vrelom ratno-poratnom periodu. Vratilo se kakvo-takvo dostojanstvo i pouzdanje jednom, do tada u *bijelom teroru* Karađorđevića obezglavljenom, stučenom, narodu.

Jeste, Đilas je strukturno bio, i ostao, razuđen, hibridan, antipodan, i ta egocentričnost njegove mnoštvenosti ga je označila. Put od dičnog Crnogorca do, post festum, drugog nacionalnog imenovanja ne može biti presudna stvar u integralnim ogledalima crnogorske istorije. Koliko se zna, nikad se nije odrekao onoga što je napisao *O crnogorskom nacionalnom pitanju*. Đilasov tretman crnogorskog nacionalnog pitanja kao da je imao prigušenu tendenenciju da od posebnosti do samobitnosti jednog naroda nije velika prevala. Ona je samo stvar

naučne i političke volje da se istorijske kondenzacije u jednom nacionalitetu konačno iskristališu i nazovu pravim imenom. Potvrda za ovo će se veoma lako naći i u Đilasovim romanima čija faktografija ima jaku ekspresivnost crnogorske sudbine.

Njegova nostalgija za Crnom Gorom nije splašnjavala do posljednje ure. I ostaje otvoreno pitanje koliko je, zaista, autor teksta *O crnogorskom nacionalnom pitanju* – a on je, ipak, nešto više od publicističkog uratka, u datom trenutku bio unutrašnji a koliko, kasnije, sticajem drugih, dnevno-političkih okolnosti spoljašnji nacionalni emigrant. U natuknici da je neko *Srbin iz Crne Gore* ima uvijek neke sofisticarnosti, odnosno, vibrirajuće monodifikacije.

U trouglu njegovog trojnog identiteskog, odnosno, novoidentitetskog i političkog označenja, a riječ je o transformaciji Crnogorac – Jugosloven – Srbin, ogleda se, poput svih ostalih, i Đilasovih evolucija – koja mu kao posebnost, utisak je, nikad nije bila toliko bitna. Pogotovo, sa odmicanjem godina. Izvjesno je da je njegova inicijalna nacionalna odrednica najduže opstajala i da je to ono što je iz njega progovorilo ne partijsko-ideološki, već organski.

Legenda o disidentu

Đilasu, naravno, ne može niko oduzeti pravo na njegovu bilo kakvu nacionalnu odrednicu, ali je neupitno da je svoju antifašističku, državničku i disidentsku slavu dobio dok se ošeaćao nacionalnim Crnogorcem. U memoriji Crnogoraca i sveukupnoj legendi o njemu on je ostao kao takav. To ne mora biti argument, ali njegov nadimak, Đido, dala mu je rodna Crna Gora kao svojevrsnu opštenarodnu titulu. Svoj publicitet je svojevremeno to dobilo u, poznatom, masovno pjevanom dvostihu. Bio je čovjek čuvene nove, rukovodeće, južnoslovenske četvorke iz jednog malog naroda đe je bio superiorna intelektu-

alna perjanica. Simbol vraćanja Crne Gore Crnoj Gori. I rijetko koji Crnogorac nije bio ponosan na njega. S tim predznakom imao je i jugoslovensku popularnost.

Matičnu nacionalnost Đilas je mogao da preinači samo u kontekstu svog sveukupnog goropadnog disidentstva i onoga što je njegova fenomenološka, psihološka dimenzija, i u onome što je to totalni autorevizioni čin. Dugo je modelovao, indoktrinirao, druge da bi prešao na modelovanje samog sebe. Njegov otklon od marksizma našao je plodno tlo u dekartizmu, odnosno, u sumnji u sve postojeće, pa i samog sebe.

U sedamdesetim, odnosno, osamdesetim godinama svog života, m o ž d a je, kad je riječ o njegovom postcrnogorskom nacionalnom usmjerenju bio, modelovan od grupe velikosrpske književne i druge političke i akademske elite kojoj je Đilas bio i ostao, i pored svih njihovih „pomilovanja“, trajni trn u oku. A, sve zbog tvrdnje o postojanju crnogorske nacije. To je boljelo i boli i danas kao vrijeme smrti. Svojatali su ga, pisali apoteoze, sahranjivali, iz svojih strateških razloga želeći da amputiraju njegovo crnogorstvo i, naravno, da imaju u svojoj istoriji jednu takvu ličnost. Da ga svojataju nezavisno od toga ko je bio i što je bio. Kao što su i mnoge druge.

No, i pored svega, Đilas nije bio vičan nekim dubljim novim modelovanjima, iznudicama. Velikospstvo, naime, nikad nije vidio dijelom sebe. Toga nije bilo ni onda kada se uveliko stvarala atmosfera iz koje će proizaći Memorandum Srpske akademije nauke. Ima, zapravo, formulacija koje su više dilema nego odgovor. Koje su više forma nego suština. Nije ni pomislio da podrži Slobodana Miloševića izlažući se osudi nekih njegovih prijatelja – dugogodišnjih sagovornika. Onih koji su uživali u slikanju sa njim.

Mnogi Crnogorci su nosili i nose teret – i pored od istorije im datog slavoľjublja – nose teret *malog ljudstva* i *Obećane zemlje!*

Masno i slasno

Govoreći o karakteru Crnogoraca u jednoj pripovijeci Đilas govori o tome, na osobit način, kako dođoši iz Crne Gore u Beograd postaju preko noći pridobijeni *na masno i slasno* kao i na *zaglavarivanje... i meke ženske postelje*. U knjizi *Članci 1941–1946* autor spornog, odnosno, nespornog publikuma *O crnogorskom nacionalnom pitanju*, zapisuje i sljedeći prilog za lakovjerno, prekononočno, lukrativno, crnogorsko konvertitstvo: „Otada [misli na vrijeme i način prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, napomena B. J] su se reakcionarni režimi u Crnoj Gori služili metodom zobnice i kamdžije – zobnice za pojedine prodane bjelenaško-zelenaške politikante, a kamdžije za crnogorski narod... Pašić [Nikola] je znao znanje – pridobijao je mlade i umne Crnogorce, mitio ih šakom i kapom i mazio kao rođene...“

Ono što je u sveukupnom portretu Milovana Đilasa konstantna vertikala ostala je, ipak, antifašizam zatim dokumentarno svjedočenje o NOB-u i nikad izraženo anticrnogorstvo s nekim većim nabojem. Bliže mu je bilo jugoslovenstvo nego nacionalna velikodržavlja. Svemu što je objavio u svojim knjigama ostao je vjeran. Od osude kolaboracije sa okupatorom nikad nije odustao. Podsjećamo da je Đilas bio nosilac Zemaljske liste za Crnu Goru na izborima za Ustavotvornu skupštinu FNRJ, u novembru, 1945. I u ranijim, predratnim, radovima Đilas je tvrdio: „Opšta državna i politička tradicija nam je crnogorska. Zbog svega toga i nijesmo tačno znali, kao i mnogi drugi iz novih pokoljenja, kome pripadamo. Bili smo od onih koji pripadaju Crnoj Gori u najširem smislu, njoj kao cjelini. Bili smo Crnogorci kod kojih su se već smijenile i gubile razlike naslijeđene iz plemenskog života.“ (Vjerovatno je u pitanju

promisao na onu tribunalnu granu o kojoj govori u ogledu O crnogorskom nacionalnom pitanju).

Vladimir Dedijer, povodom raspleta na Trećem plenumu CKSKJ kaže: „Crnogorski ‘car’, glavni teoretičar crnogorske nacije i njenih prava, drug Đido je krvario; njegovi sledbenici, Crnogorci, nanjušili su krv poput ajkula. CIA je te 1954. godine konstantovala da Đilas „nikad nije bio po volji Srba, i nikad nije prikrivao svoju nesklonost prema bilo čemu što dolazi iz Srbije.“ Trebalo bi podštetiti da je Đilas osim tri romana koji su posvećeni Crnoj Gori bio i autor romana *Crna brda*. Pisao ga je, kao i *Besudnu zemlju*, ali u zatvoru Kraljevine Jugoslavije. Prilikom izlaska iz zatvora taj rukopis mu je oduzet i nikada ga više nije vidio.

O Milovanu Đilasu je napisano, pogotovo, u posttitovskom vremenu toliko mnogo da mu u tome takmac može biti samo Tito. Pisali su i pišu istoričari, političari, naučnici različitih profila, publicisti, savremenici, saputnici, prijatelji, neprijatelji, objektivci i neobjektivci, podržavaoci i klevetnici, apologete i revanšisti, stari i novi revizionisti, ortodokсни i đilasovski emancipovaniji komunisti i intelektualci, partizani i četnici, ideološki i neideološki protivnici, književnici, svjetska štampa i svjetske ličnosti. I to ne jenjava, forsira se već u dvije-tri generacije, poslije Đilasovog slučaja. Ta tendencija kao da nema kraja.

Zasebnost i samobitnost

O Đilasu, zapravo, kao da je rečeno sve i sve ostaje na početku. Sve to se vezuje i razvezuje u jedan fenomenološki čvor što zahtijeva određivanje, sazrijevanje istorijske istine makar ona bila i polivalentna. Svaka crno-bijela slika jednog vremena i ličnosti u njoj je neodrživa. Pogotovo, sa protokom

vremena, sa urušavanjem cijelih sistema i epoha. Ponajmanje su održiva mišljenja o Milovanu Đilasu koja su postala sinonim za svako njegovo spominjanje – tzv. lijeve greške. Svejedno, odakle dolazile, od pobjednika u NOR-u ili od poraženih. Svi su bili sveci samo je, eto, Đilas bio i ostao veliki grešnik. On je jeste bio odlučan, nepredvidljiv. Prije svega, zbog njegovog slabodoljublja, pravdoljublja i individualnosti što je smatrao za sopstveni moždani raj. A *lijevih grešaka*, ne želeći da se one u bilo kom kontekstu pravdaju, bilo je i u lijevim i u desnim revolucijama ili kontrarevolucijama.

Razvoj ustanka u Crnoj Gori vidio je kao čin *antifašističke revolucije*. On jeste idejni vođa ne samo Trinajestojulskog, već i jugoslovenskog antifašizma, ali, ipak, nije otac crnogorske nacije. Isto tako, prema onome što su istoriografske činjenice nije bio niti tvorac, pogotovo, egzekutor lijevih grešaka. Tako, makar, dosdašnja istraživanja govore. Đilas je, kao što je poznato, bio do posljednje ure oštar kritičar svakog jugoslovenskog nacionalizma, odnosno, ideologije velikodržavlja.

Fokusiranje Milovana Đilasa je, kako smo već rekli, u punoj recentnosti sa aspekta crnogorskog istorijskog, nacionalnog i kulturnog nasljeđa od nezaobilazne posebnosti. Trebalo bi znati izvjesnije da li smo sa Đilasom ili bez Đilasa, da li je, i prije i poslije svega, u Crnoj Gori svoj na svome. Da li je ova ličnost svjetskog glasa, bez dovoljno razloga za to, postala crnogorski otuđenik u svojoj postojbini. Da li najznamenitijeg Crnogorca dvadesetog vijeka možemo i dalje držati na nekoj kolebljivoj distanci sa ponekim signalima njegovog vraćanja svom matičnom prostoru.

Ima se utisak da bi se od svih knjiga, studija, polemika, analiza, eseja, publicistike, članaka i drugih tekstova posvećenih Đilasu mogla napraviti cijela jedna biblioteka. Zajedno, naravno, ne samo sa onim što je pisano na prostorima Socijalističke

Jugoslavije, već i u inostranstvu. Zanimljivo je da su sva viđenja Đilasa i Tita u demokratskom svijetu mnogo pozitivnija od onog što proizvodi ovaj jugo-balkanski dio Evrope. A bibliografski fond o Titu i Đilasu i njihovim autobiografijama bilo bi jedno od najaktuelnijih čitanja procesa 20. stoljeća na ovim prostorima. Bibliografski fond o Milovanu Đilasu, zajedno sa onim što je objavljeno na raznim meridijanima svijeta, može se mjeriti, ne knjigama, već tomovima.

Osporovanje i iščekivanja

Povodom 110 godina od rođenja Milovana Đilasa nameće se pitanje da li će se na transparentniji način Crna Gora odrediti prema Đilasovom djelu. Da li će se serioznije pristupiti tom tretmanu i učiniti da se umjesto njegovog osporavanja, koje je trajalo cijelu drugu polovinu dvadesetog vijeka izvrši jedna vrsta njegove ne rehabilitacije – jer je on rehabilitovao samog sebe - već reintegracije, ili makar javne legalizacije njegovog nasljeđa u kontekstu crnogorske historiografske, identitetske, kulturne i političke baštine... I da li će se nadležne institucije odlučnije involvirati u kritičkom preispitivanju svega što dosije Milovana Đilasa čini još uvijek kontroverznim, konfuznim, ostajući i dalje pod partijsko-ideološkom sjenkom Trećeg plenuma CKSKJ iz 1954. godine. I, svakako, Đilasovog pogleda na Crnogorsko nacionalno pitanje tokom međuratnog i poslijeratnog perioda. Posebno onog što je njegov lični nacionalni obrt poslije pedesetogodišnjeg identifikovanja sa crnogorskim nacionalnim usudom. Podsjećamo, Đilas se sve do 1962. godine izjašnjavao kao Crnogorac, da bi tada bio Jugosloven i kasnije Srbin, odnosno, Srbin iz Crne Gore. Takva odrednica ima primjese relativiziranja, ali ne i negacije sopstvene prethodnosti.

I, nije problem samo u tome. Naprotiv. Vrlo su prenebregnute činjenice o tome da je Milovan Đilas bio skoro 15 godina crnogorski vladar u sjenci kao što je isto toliko vremena bio i jugoslovenska „siva“ eminencija. Sve od dolaska u Crnu Goru 1941. sa zadatkom da organizuje podizanje Trinajestojulskog ustanka pa do njegovog odlaska sa političke scene. Mnogo toga bitnog za Crnu Goru u ratnom i poslijeratnom periodu prelamalo se, zapravo, na direktan ili posredan način preko, popularno zvanog, Đida. Sve krupne državne, političke, ekonomske, pa i identitetske odluke donošene su ili u saglasju ili po inicijativi Milovana Đilasa. Tih prvih poslijeratnih godina Đilas je bi u privremenoj vladi Demokratske Federativne Jugoslavije, ministar za Crnu Goru i ministar bez portfelja. U njegovoj nadležnosti bilo je, naime, bavljenje pitanjima prosvjete, kulture i ideologije u Crnoj Gori.

U kontekstu toga je i donošenje prvog ustava Crne Gore iz 1946. godine koji je tekovine narodno-oslobodilačke borbe označio kao obnovu crnogorskog državnog i nacionalnog subjektiviteta. Sva antifašistička zasijedanja u Kolašinu su refleksi Đilasovog odnosa prema Crnoj Gori. U tom prvom crnogorskom ustavu poslije 1905. nalazila se i norma po kojoj je svako negiranje crnogorskog nacionalnog identiteta i crnogorske državnosti u okviru Nove Jugoslavije bilo krivično djelo. Uskoro će, međutim, i nažalost, to nestati iz ovog najvišeg državnog akta. Da ne govorimo o njegovoj ulozi o konačnom formiranju KPJ za Crnu Goru umjesto dotadašnje pokrajinske organizacije što je slično drugim – mnogo bitnijim – kašnjenjima vezanim za osnivanje crnogorskih naučnih i kulturnih institucija. Tome treba dodati i njegove inicijative o podizanju i lociranju nekih kapitalnih privrednih objekata koji su postali razvojna jezgra Crne Gore.

Takođe, Đilas je podstakao tadašnje crnogorsko rukovodstvo da se realizuje ideja o podizanju Njegoševog mauzoleja na

Lovćenu. U njegovom „mandatu“ bilo je formirano Crnogorsko društvo za nauku i umjetnost koje će samo kroz koju godinu biti ugašeno. Za crnogorsku političku elitu, kako onu u Podgorici, odnosno, Titogradu, tako i za crnogorsku političku elitu u Beogradu, Đilas je bio ikona. Simbol povratka časti i slobode Crne Gore. No, ubrzo će ova grupacija Crnogoraca postati njegovi brzometni ikonoklasti. Neposredno poslije rata jedna od prvih crnogorskih institucija bio je Institut za istoriju crnogorskog naroda. Ubrzo će i on biti obezličen. Tada će se pojaviti i *Istorija Crnogorskog naroda* Jagoša Jovanovića što je, možda, prvi otklon od hegemonističke historiografije, odnosno, od sakrivane strane nacionalne istorije. Nijesu li sve ovo bili i neki temeljniji topisi neophodne crnogorske državno-nacionalne platforme poslije pučističke Podgoričke skupštine za koju je Milovan Đilas pisao da je bila velika prevara crnogorskog naroda?

Njegova dominantna uloga u vrhu jugoslovenskog rukovodstva bila je i raskid sa Staljinom 1948. Što je, u stvari, bila polazna tačka njegovog viđenja izgradnje nešto drugačijeg socijalizma i mijenjanje shvatanja o nepogrešivosti radničke avangarde. Jeste, bio je rukovodilac Agitpropa, ali je radio sve intenzivnije na reformisanju partije što će svoje finale imati na Šestom kongresu KPJ Jugoslavije u Zagrebu kada će se uprkos opiranju nekih iz Politbiroa dotadašnja KPJ preimenovati u Savez komunističara.

Povratak ulice

To je, zajedno sa onim iz 1948, bio nagovještaj Đilasovog umovanja, nove misli, o sklerotičnosti klasične, partijske monolitnosti. Tito je tu tihu reformsku Đilasovu akciju o tranziciji klasičnog partijskog bića – kao što je i ideja o samoupravljanju – prihvatao, imajući u vidu intelekt, personu,

od koje je to dolazilo, sve dok to nije prešlo crvenu crtu. Prvi ko je, svjesno ili ne, generalnim Đilasovim htijenjima zbog kojih je nestao s vlasti, bio je Tito sa vatrenim govorom u Splitu 1962. Tada, samo osam godina poslije Đilasovog sloma Tito je žigosao birokratizaciju Partije, otuđivanje rukovodilaca od baze i talas privilegija koji je zahvatio partijsku i državnu elitu na svim nivoima.

Jedna notacija u prilog svrhovitosti ovog teksta vezana je za nedavnu inicijativu Skupštine opštine Podgorica da Milovan Đilas dobije ulicu u glavnom gradu Crne Gore. Prema nekim dokumentima ne radi se, ipak, o davanju već o vraćanju ulice s Đilasovim imenom. U tom kontekstu je i priča kako je sadašnji Bulevar Svetog Petra Cetinjskog u vrijeme socijalizma i postsocijalizma promijenio osam naziva. Ta glavna ulica u Novoj Podgorici, odnosno, Titogradu bila je ulica Milovana Đilasa. Tu su nicali i danas niču velelepne zgrade vrhovnih crnogorskih državnih institucija. Poslije Đilasovog pada dobila je ime Bulevar revolucije, zatim Ulica Marksa i Engelsa. Krajem šezdesetih godina dobija ime Lenjinov bulevar i ovo je naziv koji je najduže trajao. Zatim dolazi novo preimenovanje - ulica postaje Nemanjina obala da bi početkom 2004. dobila ime Bulevar Svetog Petra Cetinjskog. Ulica Marksa i Engelsa postala je današnja Moskovska ulica, a naziv ulice Bulevar revolucije dat je ulici koja je danas paralelna sa Bulevarom Svetog Petra Cetinjskog. Prema predlogu Savjeta glavnog grada za dodjelu imena ulica i trgova, iz marta ove godine, Ulica Milovana Đilasa nalazila bi se u centru Podgorice. Bila bi to ulica koja spaja Bulevar Svetog Petra Cetinjskog i ulicu Svetlane Kane Radović. I, eto tako, hronologija jedne ulice – cijela istorija dvije epohe.

Konačno, kud god se Milovan Đilas kretao, skretao, prokretao i kako god mislio, prije ili kasnije, njegovo životno i istorijsko

iskustvo je crnogorsko, tvrdo i sveopšte. Bio je i ostao potreban Crnoj Gori onoliko koliko je ona bila i ostala potrebna njemu*.

*U Crnoj Gori o Milovanu Đilasu su pisali, pored ostalih:

- Branislav Kovačević, *Đilas, heroj – antiheroj: iskazi za istoriju*, Pobjeda, Titograd 1991; drugo prošireno izdanje, Podgorica 2006

- Vasilije Kalezić, *Đilas: kontroverze pisca i ideologa*, Beograd: Biblioteka radne sveske, 1986; treće prošireno izdanje 1999.

- Dragutin Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, Crnogorska akademija nauke i umjetnosti

- Veselin Pavličević, *Đilas i članci, 2011, Lijeve greške Milovana Đilasa ili partijski silogizam, 2012, Ratni drugovi Milovana Đilasa, 2021* – i još tri knjige.

- Dušan Bogavac, *Kako iz beznađa*, dijalog sedam intelektualaca; Đilas razjašnjava kontraverzne istorijske teme, Beograd: izdavač autor, 1989.

- Momčilo Cemović, *Đilasovi odgovori*, Beograd: Svetlostkomerc, 1997.

- Momčilo Cemović, *Tajna suđenja Milovanu Đilasu*, Novi Sad: Dnevnik, 1997.

- Dobrilo Aranitović, *Milovan Đilas: Bibliografija sa hronologijom života i rada*, Beograd: Službeni glasnik, 2008.

- Živko Đurković, *Đilas i Njegoš*, Podgorica: CANU, 2008.

- Vladimir Vojinović, *Poročni sudija*, Studija o crnogorskom pokretu socijalne literature i međuratnim člancima i pripovjetkama Milovana Đilasa, Matica crnogorska, Cetinje, 2008.

- Miloš Mido Milikić, *Ratnim stazama Milovana Đilasa*, Podgorica: Fondacija „Milovan Đilas“, 2009.

- Nikola Ivanović, *Milovan Đilas - između politike i zavičaja*, predgovor Dobrice Ćosića, Podgorica: Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća, 2011.

- Milorad Popović, *Podijeljena nacija, država, identitet, vlast*, OKF, Cetinje, 2010.

- Vladimir Jovanović, *Crnogorstvo*, 2020, OKF Cetinje – Antena M, Podgorica.